

МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКИХ БОЛГАР ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

THE MENTALITY OF UKRAINIAN BULGARS AS A FACTOR OF SOCIAL ORIENTATION

Стаття присвячена аналізу менталітету (на прикладі українських болгар), який формує відповідну картину світу, визначає спосіб життя, поведінку людини та форму відносин між людьми, особливості реагування на світ, що визначається етнічними чинниками. Результати базуються на дослідженні, проведеному серед болгарської етногрупи Одеської області. Вибірка побудована на квотному розподілі з урахуванням статі, віку, національності та місця проживання респондентів. У дослідженні описується автостереотип, вивчається менталітет через співвідношення індивідуального та колективного, ціннісно- та цілераціонального в стереотипах повсякденної поведінки та надається характеристика рис, властивих болгарському етнічному менталітету. Результати дослідження засвідчують високий рівень внутрішньої згуртованості болгарської меншини та високий ступінь особистісного віднесення до болгарської групи. Цікавим є те, що для опитуваних неабияке значення має позиція громадянської приналежності. Наголошується, що українські болгари відзначаються позитивною етнічною толерантністю. Менталітет українських болгар характеризується зверненням до розуму, а не до почуттів, саме ця особливість лежить в основі соціальної орієнтації – їх законслухняності, почутті поваги до влади, любові до порядку й стабільності. Вивчення менталітету в стереотипах повсякденної поведінки показало рівень групової узгодженості.

Ключові слова: ментальність, менталітет, етноменталітет, автостереотипи, інгрупова самооцінка, українські болгар

The article is devoted to the analysis of mentality (on the example of the Ukrainian Bulgarians), which forms the corresponding picture of the world, defines the way of life, human behavior and the form of relations between people, the peculiarities of reaction to the world, which is determined by ethnic factors. The results are based on a study conducted among the Bulgarian ethnic group of the Odessa region. The sample is based on the quota distribution, taking into account the gender, age, nationality and place of residence of respondents. The study describes autostereotype, studying the mentality through the ratio of individual and collective, value and purpose-oriented in the stereotypes of everyday behavior and characteristic features characteristic of the Bulgarian ethnic mentality. The results of the study indicate a high level of internal solidarity of the Bulgarian minority and a high degree of personal attribution to the Bulgarian group. Interestingly, for the respondents, the civic affiliation is of paramount importance. Ukrainian Bulgarians are marked by positive ethnic tolerance. The mentality of the Ukrainian Bulgarians is characterized by an appeal to reason, and not to feelings, this particular feature lies at the heart of social orientation – their law-abidingness, a sense of respect for power, commitment for order and stability. An analysis of mentality in the stereotypes of everyday behavior showed a level of group consistency.

Key words: mind-set, mentality, ethnic mentality, autostereotypes, group self-esteem, Ukrainian Bulgarians.

УДК 316.334
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2019.9.10>

Гвоздецька Б.Г.

к.соц.н.,
доцент кафедри правознавства,
соціології та політології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Нікон Н.О.

к.соц.н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Одеський національний
політехнічний університет

Постановка проблеми. Інтернаціоналізація українського суспільства призводять до змін в культурі та його соціальному субстраті, який відрізняє її від культури інших формацій. Культура кожного етносу містить цей соціальний субстрат¹, але не зводиться до нього, однак відображається в етнічній самосвідомості людей або його ментальності – способі мислення, способі бачення світу, в якому думка пов'язана з емоціями. Ментальність виступає у вигляді призми, призначеної для пояснення зовнішнього інформаційного впливу й соціального досвіду та регулюючої поведінку. Ментальність визначає соціально-психологічні явища, що відображають духовний світ людини або соціальної спільноти, епохи або

етнокультури [1, с. 62]. Стосовно етнічної ментальності, то це форма духовно-культурного самовияву представників етнічних спільнот, яка засвідчує наявність у них етнодиференційних ознак [2, с. 42]. Оскільки ментальність є передумовою виникнення та існування менталітету, то менталітет в соціологічному аспекті означає систему соціально-психологічних особливостей людини або спільноти. Таке світосприйняття зумовлено природним та соціальним середовищем, власною духовною творчістю суб'єкта. Світогляд зумовлює те, яким характером буде наділена людина, яка у неї буде мова, поведінка, діяльність. Він відтворює єдність та наступність соціальної спільноти. Менталітет описує властивий даній етнічній спільноті стиль життя та культури, систему цінностей, поглядів, світогляду, рис характеру, норм поведінки. Він слабо піддається впливу ззовні. На індивідуальному рівні

¹ Соціальний субстрат – соціальна сутність суспільства, що залежить від виробничих відносин, відносин соціально-класових, політичних тощо.

етнічний менталітет формується в процесі навчання та виховання, самореалізації особистості, вибору своєї ролі, засвоєння духовної культури, ідентифікації себе з найближчим соціальним, етнічним оточенням [3, с. 219].

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Сутність менталітету висвітлювалася ще в наукових працях вчених XVIII–XIX ст. Вчені використовували поняття національного характеру і описували особливості його прояву в соціальному житті та культурній творчості народів (Ж. Бюффон, В. Вундт, Е. Дюркгейм, І. Кант, Г. Лебон, Ш. Монтескьє, З. Фрейд, К. Юнг тощо).

На сучасному етапі ментальність та менталітет досліджуються в різних аспектах, тому стали об'єктами дослідження таких вчених, як І. Бичко, П. Гнатенко, І. Грабовська, П. Кравченко, О. Лісеєнко тощо. Питання етнічного менталітету стало проблемним полем вивчення С. Білокінь, В. Дорошенка, В. Євтуха, В. Погрібної, А. Ручки, Г. Смітюха, В. Стрілецького, Є. Чернявського, Є. Чорного, М. Шлямкевича, П. Юркевича, В. Янів, Я. Яремова тощо.

Попри велику кількість досліджень та наукової літератури, мінливі умови життя актуалізують проблему дослідження етнічного менталітету, оскільки він зумовлює соціальну орієнтацію, яка визначає ступінь згуртованості, інтеграції етнічної спільноти та групи.

Постановка завдання. Завданням дослідження є опис автостереотипів, для виявлення усвідомлення місця і ролі особистого «Я» у системі інгрупи; вивчення менталітету через співвідношення індивідуального та колективного, ціннісно- та цілераціонального в стереотипах повсякденної поведінки та характеристика рис, властивих болгарському етнічному менталітету.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реалізація завдань дослідження здійснювалася на прикладі болгарської етногрупи Одеської області. Вибірка побудована на квотному розподілі з урахуванням статі, віку, національності та місця проживання респондентів (N=150,6 тис. осіб, n= 622 особи, $\Delta=\pm 4\%$). Опитування респондентів здійснювалось на основі інструментарію, який включав в себе шкали, що безпосередньо виявляють риси, властиві болгарському етнічному менталітету, із методики вивчення автостереотипів та методики вивчення менталітету.

Болгари як етнічний сегмент українського суспільства емоційно сильно зв'язані зі своєю історичною батьківщиною, вони пишаються своїми коріннями й походженням, історією й культурою. Постійне перебування в країні, сприйняття себе частиною країни, стало цілком природним, водночас болгари не бажають відкинути чи заперечити своє болгарське походження. Самі болгари вважають за

потрібне в конкретний момент підкреслити свою етнічну чи громадянську належність.

Респондентам було запропоновано оцінити судження «Наскільки важливо для Вас усвідомлювати себе: 1) представником свого етносу (своєї національності); 2) громадянином України; 3) громадянином світу?». Результати опитування показали, що етнічна ідентифікація для болгар дуже важлива. Відчуття себе громадянами України також має важливе значення для наших респондентів. Згідно з результатами ми визначили такі тенденції: для 69,1% респондентів важливим є те, що вони болгари; 72,5% опитаних відповідають, що пишаються тим, що вони болгари.

Це свідчить про високий ступінь особистісного віднесення до болгарської групи і про високий ступінь гордості за свою етнічну належність. Такі показники дають нам можливість говорити про номінальну ідентифікацію болгар.

Визначаючи ідентифікацію на етноісторичних підставах, можна говорити про те, що з твердженням «Відчуваю прихильність до своєї історичної Батьківщини» згодні 38,7%; скоріше згодні, ніж не згодні – 15,1%; труднощі під час відповіді відчули – 32,6%; скоріше не згодні – 5,3%; не згодні – 8,2% опитаних. «Відчуваю гордість за свою історичну Батьківщину» – згодні 35,0%; скоріше згодні, ніж не згодні – 22,2%; складно відповісти – 28,9%; скоріше не згодні – 10,5%; не згодні – 3,4% опитаних.

Зв'язок з історичною Батьківщиною порушений, хоча респонденти і вважають себе болгарами. Це можна пояснити тим, що їхні предки дуже давно, більше двох століть тому (в 1803 р.), покинули Болгарію, але вони зберегли і підтримують традиції.

У дослідженні етнічного менталітету болгар важливо виявити уявлення про власну групу (інгрупу). Традиційним емпіричним індикатором етностереотипів є відповіді на відкрите питання типу: «Назвіть, будь ласка, п'ять позитивних і п'ять негативних якостей, властивих більшості представників вашої етнічної групи». Риси «портрету» етнонаціонального характеру не нав'язували респондентам, а створювалися ними самими. В автостереотипах болгар за частотою згадування відзначається явне домінування позитивних рис і характеристик над негативними, що підтверджує вищесказане. Позитивні риси – працьовиті, гостинні, товариські, розумні, горді, миролюбні, добрі, ввічливі, щедрі, законослухняні, скромні, волелюбні, сміливі, цілеспрямовані, відповідальні, хазяйновиті, здатні ризикувати, дружелюбні, працездатні, згуртовані, толерантні, чесні, терплячі, порядні, принципові, сумлінні, чуйні, мудрі. Негативні риси – хитрі, скупі (жадібні), заздрісні, підступні, запальні, нахабні, зарозумілі [6].

Перевага позитивної інгрупової самооцінки – це яскраве підтвердження того, що у

респондентів розвинене почуття «Ми», спрямоване на згуртування групи, усвідомлення свого місця і ролі в системі інгрупи, підвищення позитивної ідентичності її членів.

Риси характеру (менталітет) можна зрозуміти лише в співвіднесенні із загальною системою цінностей, що залежить від соціально-економічних умов і від способу життя народу. Цінності для кожного мають різне значення, тому одні люди є прихильниками цінностей колективізму, а інші – цінностей індивідуалізму. Які цінності мають для людей важливіше значення і більший вплив, а які не беруться до уваги – залежить від культури. Вивчення менталітету через структури ціннісних орієнтацій українських болгар, а точніше, співвідношення індивідуального та колективного, ціннісно- та цілераціонального в стереотипах повсякденної поведінки, підтвердило колективістське буття болгарської етногрупи [5].

Українські болгары орієнтовані на групу, оскільки в «Ми – образах» стереотипною для них виявилася якість «підпорядкованість суспільним нормам, суспільній думці». Адже одночасно з високою орієнтацією на групу болгары не є залежними від групи, її впливу, вони вважають за краще все робити самостійно: приймають рішення, домагаються його виконання, несуть відповідальність. На рівні перцепції болгары налаштовані на взаємодію. Вони відзначали велику ступінь вираженості у себе якостей, що сприяють кращому розумінню один одного і взаємодії: толерантності, емоційності, простодушності та щедрості, і менший ступінь вираженості якостей, що перешкоджають цій взаємодії і взаєморозумінню: агресивності, стриманості, хитрості (підступності) та скупості.

Терпимість і толерантність визначається, як один зі складників менталітету болгарської культури, тому слід зауважити, що за даними дослідження визначають себе толерантними 52,0% болгар, протилежної думки додержуються 10,0%: вони вважають себе інтолерантними, проявляючими агресивність. В установках на етнічність найближчого кола спілкування представники болгарської меншини виявили єдність. Більшість вважає, що,

вибираючи друзів, «національності не потрібно надавати значення» – 78,9%; 10,3% вважають, що вибирати друзів «краще серед людей своєї національності», 5,5% респондентів упевнені, що національність друзів повинна збігатися з їхньою власною національністю. За результатами дослідження, кожний другий респондент дозволив собі недобррозичливі висловлювання на адресу людей іншого походження, це свідчить про наявність серед болгарської меншини певної прихованої напруги. Слов'янські народи є об'єктом етнічної симпатії для болгар і навпаки – об'єктами етнічної антипатії для болгар є представники тюркської групи (за винятком гагаузів), араби, чеченці та цигани.

Проведений аналіз виявив, що для болгар реальний етнічний склад мікрооточення принципово відрізняється від установок, під час його формування сильно проявляється етнічна вибірковість – більшість болгар віддають перевагу оточенню своєї етнічної групи.

Українські болгары впевнені, що їх культура являє собою відкритий тип культури. «Відкритість» відіграє позитивну роль, вона лежить в основі таких важливих людських почуттів, як любов, дружба, симпатія, тобто виступає фактором, що стабілізує та збагачує культуру. У структурі ціннісних орієнтацій болгары показують залежність від соціального контролю. Вони відзначили у себе вираженість якостей «законоступність» (48,0%), але в той же час «схильність до того, щоб обходити закон» (31,0%). Також якість «лояльність до влади» притаманна болгарам більшою мірою, ніж якість «неприйняття інститутів влади». Загалом болгары оцінюють членів своєї групи як дисциплінованих та поважають владу, що, можливо, підтверджує їх колективістську спрямованість.

Вивчення менталітету в стереотипах повсякденної поведінки показало рівень групової узгодженості та толерантності.

Досліджуючи риси болгарського етнічного менталітету, доцільним є виявлення їх через визначення самих болгар. Респондентам було запропоновано декілька суджень, в яких вони мали обрати позицію, найближчу до свого бачення. За відповідями було вираховано індекси та ранги.

Таблиця 1

Риси, властиві болгарському етнічному менталітету (за визначенням респондентів)

	Повністю згоден (%)	Скоріше згоден (%)	Важко відповісти (%)	Це лише стереотип (%)	Зовсім не згоден (%)	Індекс*
Пріоритет життєвої мудрості над іншими видами знань і практики	35,4	36,3	20,7	3,9	3,7	0,480
Верховенство жіночого начала в побуті і чоловічого в державному управлінні, політиці, економіці	38,3	28,1	14,5	10,5	8,7	0,384

	Повністю згоден (%)	Скоріше згоден (%)	Важко відповісти (%)	Це лише стереотип (%)	Зовсім не згоден (%)	Індекс*
Настороженість і зваженість по відношенню до усього нового, незвичного	26,8	39,2	20,4	9,3	4,2	0,376
Допитливість у поєднанні з недовірою до чужого досвіду (прагнення пізнати усе самостійно)	21,1	42,9	26,0	6,1	3,9	0,356
Особистістність переконань і цінностей за умови суворого дотримання загальноприйнятих норм поведінки	29,4	30,4	25,6	6,8	7,9	0,333
Сентиментальність і чуттєвість одночасно з умінням не показувати своїх переживань	21,1	43,6	21,7	6,6	7,1	0,325
Безжальність, якщо зазіхнули на кровні інтереси	29,9	27,7	24,3	4,8	13,3	0,280
Орієнтація на особливий вид кар'єри (бути в «теплому» місці, при ресурсах, але без відповідальності)	23,6	13,7	20,7	12,2	29,7	-0,053
Недалекоглядна хитрість, що дозволяє виграти в малому і програти в більшому	13,3	19,6	20,6	19,3	27,2	-0,138

* Індекс характеризує групу респондентів, на основі порядкової шкали з п'ятьма градаціями (від 1 – повністю згоден до –1 – повністю не згоден), він показує значущість запропонованих рис для респондентів

За результатами дослідження, в українських болгар превалює пріоритет життєвої мудрості над іншими видами знань і практики ($i=0,480$), оскільки життєва мудрість формується з власного досвіду та досвіду авторитетних людей, що згодом привласнюється. Спираючись на цей досвід, болгары вибудовують всю свою систему буття, світосприйняття, міжособистісні стосунки тощо.

Наступною особливістю болгарського менталітету є такий собі «патріархат», коли всіма справами, що стосуються облаштування дому, побуту, виховання дітей, займаються жінки, а чоловіки, як це заведено, займаються громадськими справами, державним управлінням, політикою, економікою ($i=0,384$). Розуміючи історію розвитку болгарського народу, його релігію, яка навчає, що саме жінка має займатися веденням домашніх справ, а чоловіки захищати свою родину, державу. Такий собі розподіл справ, де чоловіки виконують справи суспільного, «вищого» порядку. Так було сформовано за давніх часів і так залишається в повсякденні – «чоловік – здобувач, жінка – берегиня».

Настороженість і зваженість по відношенню до усього нового, незвичного ($i=0,376$). Зва-

женість до всього нового як рису болгарського менталітету відмітили 66,0% опитаних. Це дає нам привід зробити висновок – настороженість проявляється тільки на початковому етапі, з часом, переконавшись, що нічого не загрожує, ставлення до нового змінюється, і виникає інтерес.

Вислів «Допитливість у поєднанні з недовірою до чужого досвіду (прагнення пізнати усе самостійно)» за індексом займає четверте місце ($i=0,356$). Допитливість – це інструмент пізнання світу. Знання додають впевненості, відкривають нові горизонти. Допитливість – прагнення довідатись у подробицях про що-небудь нове, що тільки з'явилося, і не завжди оправдане розумними цілями прагнення знати, бачити, чути все, що оточує людину у побуті аж до самих несуттєвих подробиць. Через допитливість людина набуває життєвої мудрості, а це підтверджує пріоритет життєвої мудрості над іншими видами знань.

«Особистістність переконань і цінностей за умови суворого дотримання загальноприйнятих норм поведінки» – цій характерній рисі болгарського менталітету, за нашим дослідженням, респонденти віддають п'яте місце

($i=0,333$), що побічно підтверджує – *законослухняність і підпорядкованість суспільним нормам та суспільній думці є природнім станом болгарського менталітету.*

Більшість опитаних болгар (21,1% та 43,6%) вважають «Сентиментальність і чуттєвість одночасно з умінням не показувати своїх переживань» однією з головних рис свого менталітету ($i=0,325$). Під сентиментальністю розуміємо сприйнятливність, мрійність, настрої, за якого усі зовнішні враження діють переважно на почуття, а не на розум і думки, це схильність, емоційно-ціннісна орієнтація на прояв почуттів. Це підтверджує їх визначення себе як народу, якому властива емоційність, імпульсивність (33,3% і 23,8% респондентів).

Опитані болгарки вказують, що можуть бути безжальними, якщо зазіхнули на їх кровні інтереси 29,9% та 27,7% ($i=0,280$). В повсякденному житті болгарки трепетно відносяться до сім'ї та рідних, проявляють у внутрісімейних стосунках стриманість та терплячість, намагаються за любых обставин оберегти особисту гідність та повагу сім'ї, при цьому вони готові помститися за причинену шкоду або кривду, завдані сім'ї або родичам, дуже важко переживають образи, в тому числі і словесні. За таких обставин ідуть на конфлікт за всієї їхньої терплячості, яку вони відмітили (43,2% та 21,2% опитаних).

«Орієнтація на особливий вид кар'єри (бути в «теплому» місці, при ресурсах, але без відповідальності)» та «Недалекоглядна хитрість, що дозволяє виграти в малому і програти в більшому» – ці дві позиції за рангом, що займають восьме та дев'яте місця в характеристиці рис, властивих, на думку респондентів, болгарському менталітету ($i= -0,053$ та $i= -0,138$ відповідно). Причому слід зазначити, що в твердженні про орієнтацію на особливий вид кар'єри відповіді опитуваних розподілились майже пропорційно – згодних 23,6% та 13,7%; не згодних – 29,7% та 12,2%; тих, кому важко відповісти на це запитання, – 20,7%. Це означає, що в цілому орієнтація на кар'єру не є для болгар питанням, що характеризує їх менталітет, а являється, як виявилось, більш особистим. Стосовно недалекоглядної хитрості 46,5% респондентів, що складає майже половину опитаних, висловили свою незгоду з тим, що їм притаманні ці риси. Це підтверджує, що хитрість та підступність, на їх думку, болгарському менталітету (43,1%) не притаманна.

Висновки. Питання етноменталітету в умовах світової глобалізації набуває все більшої актуальності. Соціологічне дослідження етнічного менталітету являється необхідною умовою для усвідомлення місця і ролі особистого «Я» у системі інгрупи та образу «Ми», визначає ступінь згуртованості, інтеграції

етнічної групи, зумовлює соціальну орієнтацію. Знання про етнічний менталітет окремої етногрупи в поліетнічному суспільстві дає розуміння відношення цієї групи до оточуючих та подій, які відбуваються, залежно від ступеня значущості в певний період часу. Під впливом об'єктивних змін в суспільстві соціальні орієнтації можуть суттєво коливатись, але мають стабільний стрижень, зміст якого визначено особливостями етногрупи, тобто його менталітетом.

Болгарська меншина демонструє досить високий рівень внутрішньої згуртованості, що дозволяє зберігати і повною мірою розвивати свою етнічну самобутність, не перестаючи при цьому бути гідними громадянами України. Результати дослідження показали, що у болгар високий ступінь особистісного віднесення до болгарської групи. Слід зазначити, що за високого показника визначення себе болгарками для опитуваних неабияке значення має позиція громадянської приналежності. Щоразу говорячи про себе як про громадянина, респонденти не забували і з гордістю вказували на те, що вони є болгарками.

Найбільш значимими в образі українських болгар стали насамперед їх позитивні характеристики. Навіть під час простого порівняння якостей, що становлять два стереотипи, видно, що вони являють собою взаємодоповнюючі образи: жодне з якостей не тільки не повторюється, але всі вони належать до різних бінарних позицій. Етнічні стереотипи являють собою комплекс елементів духовної культури, зафіксований на рівні етнічної самосвідомості, що відтворюється в моноетнічному середовищі в процесі соціалізації, що проявляється в повсякденному житті представників етносу. Етнічні стереотипи закріплюються традиціями, стають для етносу своєрідною ідеологією, провідником і обґрунтуванням дії представників етносу по відношенню до представників різних соціальних груп і етносів.

Етнічна толерантність характеризується позитивним ставленням і до своєї етнічної культури, і до культури інших етнічних груп, з якими дана група контактує, хоча болгарки визначають себе як толерантних, але стосовно людей окремих національностей мають певні упередження.

Менталітет українських болгар характеризується зверненням до розуму, а не до почуттів, саме ця особливість лежить в основі соціальної орієнтації – їх законослухняності, почутті поваги до влади, любові до порядку й стабільності. Потрапивши в несприятливу ситуацію, болгарин може виявити гнучкість і виявити схильність обходити закон. Для болгарського етносу також характерні працьовитість, хазяйновитість і терпіння, прагматизм

і комерційність. Відмінною рисою болгарського характеру завжди була великодушність і терпимість до інших народів, але при цьому вони бувають різкими, категоричними у своїх судженнях. Більшості болгар властиві такі якості, як цілеспрямованість, наполегливість у досягненні поставленої мети, заповзятливість, кмітливість, щедрість і простота. Як і будь-який інший народ, болгары мають свій національний характер, складені стереотипи поведінки, що відрізняють їх від інших. Зі зміною часу та загальної політичної обстановки з'являються нові риси, що впливають на життя цього народу. Вивчення менталітету в стереотипах повсякденної поведінки показало рівень групової узгодженості.

Перспективи подальшого дослідження. Розвиток суспільства і соціальна взаємодія вимагають його подальшого вивчення в рамках соціологічного аналізу, оскільки знання про ментальність, менталітет етнічних спільнот та інші показники дозволять більш глибоко зрозуміти взаємини представників певних етносоціальних груп усередині одної країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баронин А.С. Этническая психология. Киев : «Тандем». 2000. 264с.
2. Євтух В.Б. Тенденції етнонаціональної динаміки українського суспільства (1990-і рр. – 2010 р.). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2010. Вип. 16. С. 436–444.
3. Крысько В.Г. Социальная психология: словарь-справочник. Мн.: «Харвест», Москва : АСТ, 2001. 688 с.
4. Москаленко В.В. Феномен етноменталітету: психологічний аналіз. *Вісник Харківського національного університету Серія «Психологія»*. 2011. № 985. С. 78–81.
5. Нікон Н.О. Аналіз ціннісних орієнтацій болгар південного регіону України. *HABITUS*. 2018. № 6. С. 100–105.
6. Нікон Н.О. Роль етнічних стереотипів у процесі формування толерантності на прикладі болгар Одещини. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. 2016. № 3/4 (27/28). С. 60–65.
7. Смітюх Г.Є., Стрілецький В.В. Україна сакральна: минуле, сьогодення, майбутнє. Київ : Знання України, 2006 р. 36 с.